

ՀԱՅԿԱԶ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

ՈՒՇԱԳՐԱՎ ԴԻՏԱՐԿՈՒՄ ԺԹ. ԴԱՐԻ ՀԱՅԵՐԻ ՄԱՍԻՆ¹

Բանալի բառեր՝ վիճակագրություն, ժԹ. դար, հայերի թվաքանակը աշխարհում, հայերի բնութագիրը, ազգագրական տեղեկություններ, Ռուսաստան, Եվրոպա, Թուրքիա:

Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանում Հազարյանների արխիվի ուսումնասիրության ժամանակ մեր ուշադրությունը գրավեց գործերից մեկում պահպանված «*Радыга*» թերթի 1860 թվականի հունվարյան անդրանիկ համարը, ուր գետեղված էր բավական ընդարձակ մի հոդված՝ «*Վիճակագրական և ազգագրական տեղեկություններ Թուրքիայում, Ռուսաստանում և մյուս երկրներում ապրող հայերի մասին*» վերնագրով:

Հոդվածի ներածականում ներկայացվում է հայ ժողովրդի անցած ուղին, նրա պատմության կարևորագույն դրվագները. «Հայերը ժամանակին բնակվում էին իրենց պատմական հայրենիքում, Արարատի շուրջ, Կուր, Արաքս, Տիգրիս, Եփրատ գետերի ավազանում և կազմում էին 15-20 միլիոն: Սակայն, պատմական հանգամանքների բերումով, այժմ տարածված են աշխարհի տարբեր ծայրերում: Տարբեր երկրներում այսպիսի տարածվածությունը քաղաքական և սոցիալական կյանքի բազմազանությունը, բնականաբար, դժվարացնում է նրանց ընդհանուր բնութագիրը տալը»², – կարդում ենք հոդվածում:

Ամբողջության մեջ հեղինակը, որը ներկայացել է որպես Գր. Կ. (այն ժամանակ դա ընդունված ձև էր մամուլում Հ. Հ.), ճշմարտացիության դիրքերից է մեկնաբանել հայոց պատմության հիմնական իրադարձությունները. և այն պնդումը, թե հայերը սեփական հայրենիքը առաջին հերթին լքել են անվերջանալի պատերազմների և թշնամիների կողմից այդ «հարուստ ու բարեբեր» տարածքը ամայացնելու արդյունքում»³, նույնպես ճշմարտություն է: Իհարկե, եթե առաջնորդվենք ներկայիս չափանիշներով, ապա հեղինակի այս նկատառումը առանձնակի նորություն չի պարունակում, սակայն շնորհիվ, որ հոդվածը տպագրված է ռուսերեն լեզվով, և օտար շատ ընթերցողների համար նույնիսկ Հայաստան երկիրն էր անհայտ: Այս տեսակետից, հրապարակումն,

¹ Հոդվածը տպագրվում է գիտական գործունեության 2018 թ. թեմատիկ ֆինանսավորման մրցույթի շրջանակում:

² Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Հազարյան արխիվ, թղթապանակ, 108, վավերագիր 11, “Статистические и этнографические сведения об Армянах в Турции, России и других странах,” *Газета Радуга*, 1860, январь, с. 3:

³ Նույն տեղում:

անշուշտ, հայագիտական կարևոր շեշտադրում ունի. օտար ընթերցողին ներկայացվում է այն իրողությունը, որ հայերի հայտնվելը Ռուսաստանում և աշխարհի շատ երկրներում, ամենևին էլ վերջիններիս մեղքը չէ. «Հաճախակի կրկնվող ավերածությունների պատճառով հայերից շատերն իրենց կամքից անկախ սկսեցին լքել սեփական հայրենիքը, չգտնելով նրանում անձի և ունեցվածքի պաշտպանության համար և ոչ մի երաշխիք», – գրում է հոդվածագիրը⁴: եվ, այդուհանդերձ, հեղինակի նպատակը միայն այս իրողության ընդգծումը չէ. հոդվածում փորձ է արվում որոշակիություն մտցնել հայերի թվաքանակի հարցում: Այսպես, հիմնվելով ֆրանսիացի հայագետ էդ. Դյուլորիեի հաշվարկների վրա, նա գրում է, որ «Օսմանյան կայսրությունում ապրում են շուրջ 2 մլն. 500 հազար հայեր, Ռուսաստանում (Արևելյան Հայաստանի կենտրոնական և հյուսիսային մասեր, Վրաստան, Շիրվանի և Դաղստանի մարզեր, Ռուսաստան և Լեհաստան) շուրջ 1 մլն. 200 հազար, Ավստրիայում (Գալիցիա, Բուկովինա, Տրանսիլվանիա և Հունգարիա) 25 հազար, Պարսկաստանում 150 հազար, Հնդկաստանում և ասիական արշիպելագի կղզիներում 25 հազար հայեր: Ընդհանուր հաշվարկով, հայերի թիվը աշխարհում կազմում է 3 մլն. 900 հազար: Եվ եթե դրան էլ ավելացնենք ևս 100 հազար հայերի, որոնք ապրում են աշխարհի մնացած մասերում, ապա կստացվի, որ ներկայումս (ժԹ. դարի կեսերին՝ Հ. Հ.) 4 մլն հայ է ապրում աշխարհում»⁵: Հեղինակի հաշվումներով, միայն Կոստանդնուպոլսում հայերի թիվը 250 հազար է. ընդ որում, բոլոր այս թվերը նա հենց այնպես չի ներկայացնում. հեղինակը մեկ առ մեկ թվարկում է իր տեղեկությունների աղբյուրները: Ի դեպ, դրանց զգալի մասը եվրոպացի հայտնի աշխարհագիրների երկեր են, ինչպես օրինակ, անգլիացի Ռ. Քրոզոնը⁶, աբբա Բորը⁷, ավստրիացի նշանավոր մարդաբան դոկտոր Լորենց Ռիզլերը⁸ և ուրիշներ: Կամ ասենք՝ հենվելով ֆրանսիացի նշանավոր հայագետ Վ. Լանգլուայի 1856 թ. հրատարակած հոդվածի տվյալների վրա, հեղինակը գրում է, որ, օրինակ, «Զեյթունում կա 3 հազարից ավելի հայկական տուն և 15 հազար հայ, որոնք իրենց մեջ բաժանել են մարզի երեք գյուղերը: Զեյթունցիները քաջ են և մարտական... Լեզվագիտական և պատմագիտական բազում ուսումնասիրություններով արդեն ապացուցվել է, որ քրդական և թուրքմենական որոշ ցեղերի անունները ծագում են հայերից, որոնց մի մասը հետագայում մահմեդականություն է ընդունել: Ուստի, Տավրոսի լեռներում, որտեղ ժա-

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Նույն տեղում, էջ 5-6:

⁶ Robert Curzon, *Armenia, a Year at Erzerum*, London, 1854.

⁷ E. Bore, *Almanach de l'Empire Ottoman pour l'année 1849/1950*, Constantinople, 1849/1850.

⁸ R. Rigler, *Die Türkei und Ihre Bewohner*, II Th., Wien 1852.

մանակին Կրիկիայի հայկական պետությունն է եղել, նրա բնակիչները մինչ օրս էլ պահպանել են իրենց լեզվի մաքրությունը, ազգային ինքնատիպությունը, կրոնը, ավանդույթները...»⁹:

Ներկայացնելով Ռուսաստանում ապրող հայերին, հեղինակը համակարծիք է էդ. Դյուլորիեի հետ, համաձայն որի՝ հայերի իրական թիվն այստեղ 1 միլիոն 200 հազար է, թեպետ, ինչպես նկատում է հողվածագիրը, հայազգի հետազոտող Շահնազարյանի կարծիքով այդ թիվը չի գերազանցում 550 հազարը: Որքան նկատում ենք, թվաքանակի հարցում հայ և օտար հետազոտողների հողորդած տվյալների միջև զգալի տարբերություն կա: Այս առթիվ հեղինակը գրում է. «Ռուսական Կայսրությունում հրատարակվող ներքին գործերի նախարարության ամսագրի 1856 թ. հոկտեմբերի համարում տպագրած «Հայլուսավորչական եկեղեցին» հողվածում Ռուսաստանի հայոց թեմի տվյալներով, Ռուսաստանում ապրող հայերի թիվը կազմում է 357.558 մարդ: Սակայն հարկ է նկատել, — գրում է այնուհետև հեղինակը, — որ այստեղ հաշվի չեն առնված հայ կաթոլիկները, որոնց թիվը զգալի է թե՛ Կովկասում և թե՛ Արիմում, ուստի ներկայացված թիվը չի արտահայտում իրերի իսկական դրությունը: Այդուհանդերձ, — նկատում է հեղինակը, — ներկայացված թվերն արդեն ցույց են տալիս, որ հայերը կայսրությունում զգալի տոկոս են կազմում: Նրանց մեծամասնությունն ապրում է Անդրկովկասում և Նոր Ռուսիայի երկրամասերում, Աստրախանում, ինչպես նաև կայսրության ներքին մարզերում և քաղաքներում»¹⁰: Հողվածում հեղինակն այնուհետև ներկայացնում է այն վայրերը, որտեղ բնակություն են հաստատել հայերը նախապատմական ժամանակներից սկսած: Ներկայիս չափանիշներով, իհարկե, դրանք պարզագույն տեղեկություններ են, սակայն այն ժամանակվա համար, երբ հայերի մասին տեղեկությունները բավական աղքատիկ էին, այս հրապարակումը բազում առումներով գնահատելի է. «Եփրատն ու Տիգրիսն իրենց սկիզբն առել են Հայաստանի լեռներից և այնուհետև հատել նրա սահմանները: Հայաստանի այս մասը ներկայումս պատկանում է Թուրքիային և բաժանված է երեք նահանգի՝ Էրզրումի, Խարբերդի և Դիարբեքի միջև: Ռուսական Հայաստանը, որն ընդգրկում է Անդրկովկասի մարզերը... ձգվում է մինչև Արաքս և Արարատ լեռ, արևմուտքում այն հասնում է մինչև Էրզրումի փաշայություն, արևելքում Մուղանի հարթավայրով դեպի Կասպից ծովի ափեր... Այս տարածքները ժամանակին եղել են այս աշխատասեր և նախաձեռնող ժողովրդի համար հսկայական հարստությունների աղբյուր: Հայերն իջնելով Տիգրիսով և Եփրատով դեպի հարավ, իրենց ձեռներեցության շնորհիվ շենացրել են Նինվեն և Բաբելոնը և այնուհետև տարածվել դեպի Արևելք: Այս ամենն արդեն ապացուցված է. նրանք եղել են հմուտ հողագործներ: ... Հավանաբար, դա էր պատ-

⁹ «Статистические и этнографические сведения об Армянах...», с. 7.

¹⁰ Նույն տեղում:

ճառը, որ 1826-1829 թթ. Քուրքիայից և Պարսկաստանից անցնելով Ռուսաստան, նրանք համոզված էին, որ իրենց ստեղծած արդյունքները կպատկանեն միայն իրենց: ...Մենք նրանց հանդիպում ենք ամենուր: Եվրոպայի գրեթե բոլոր պետությունները այս աշխատասեր և շնորհաշատ մարդկանց համարում են իրենց երկրի արժանի քաղաքացիներ: Ամենուր, որտեղ հանդիպում ենք նրանց, օգտակար և նախաձեռնող քաղաքացիներ են, ամենուր աչքի են ընկնում որպես հմուտ արդյունաբերողներ և առևտրականներ, տոկոս են և ավյունով լի, չնայած իրենց ստացած աղքատիկ կրթությանը... Մենք նրանց հանդիպում ենք Արևելքի շուկաներում Բոմբեյում, Կալկաթայում, Մադրասում, Սիամում, Կենտրոնական Ասիայում, Չինաստանում... Սինգապուրում... Ալեքսանդրիայում և Հաբեշտանում: Ռուսական շուկաներում մենք նրանց տեսնում ենք Նիժնի Նովոռոդում, Օդեսայում, եվրոպականում Լայպցիգում, Մարսելում, Կիվոռոնոյում, մի խոսքով ամենուր, որտեղ եռում է առևտուրը»¹¹:

Ուշագրավ են նաև հեղինակի դիտարկումները ռուսահայերի մասին. այստեղ նա բերում է նշանավոր կովկասագետ Ա. Հաքստհաուզենի¹² հայտնած կարծիքը. «Անդրկովկասի հայերը իրենց ունակություններով և ծավալած գործունեությամբ, լուսավորության հանդեպ ցուցաբերած ձգտումներով անվիճելիորեն առաջին տեղն են գրավում այնտեղ բնակվող ժողովուրդների շարքում: ... չկա մի արհեստ, արդյունաբերական ճյուղ Անդրկովկասի քաղաքներում, որին նրանք վարպետորեն չտիրապետեն... Ես չգիտեմ մեկ այլ ժողովուրդ, որի մոտ ընտանեկան կապերն այդքան ամուր լինեն, որքան հայերի մոտ է: Նրանք իրենց եկեղեցու հավատարիմ զավակներն են և բոլոր երկրների հավատարիմ քաղաքացիներ»¹³:

Հոդվածում առանձին բաժին է նվիրված հայերի մարդաբանական նկարագրությանը: Հեղինակը մեջբերում է դոկտոր Լորենց Ռիգլերի արտահայտած կարծիքը հայերի մասին. «Նրանց հասակը՝ 5 – 5,12 ոտնաչափ է. (դա մոտավորապես 155-170 սմ է՝ Հ. Հ.), մարմնակազմությունը՝ պինդ ու ամուր, գանգի ձևը՝ համաչափ, հազվադեպ՝ բրգաձև, աչքի անկյունագիծը՝ 80-85 աստիճանի սահամաններում, մազերը՝ սև, դեմքի արտահայտությունը՝ սուր, արտահայտիչ քթով (արծվաքիթ), մաշկի գույնը՝ թարմ, շրթունքները՝ լիառատ, ատամները՝ սպիտակ և ցանցառ»¹⁴: Հեղինակն այս հատկանիշներին ավելացնում է նաև ֆրանսիացի մարդաբան Գ. Դյուբուա-դը-Մոնպերեի հետևյալ դիտարկումը. «հայերն ամուր և կարճ պարանոց ունեն, մկանները՝ բավական զարգացած են...

¹¹ Նույն տեղում, էջ 8:

¹² Ազգութայն գերմանացի բարոն Ա. Հաֆստհաուզենը 1857 թ. հրատարակել է *Закавказский край* գիրքը, ուր ներկայացված են տեղի ժողովուրդները:

¹³ “Статистические и этнографические сведения об Армянах...”, с. 8.

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 9:

ինչ վերաբերում է հայուհիներին, ապա նրանք... ընդհանրապես արտակարգ գեղեցկություն ունեն և եվրոպացի ճանապարհորդների միահամուռ կարծիքով մինչև իրենց ծերությունը սիրում են թանկարժեք զարդեր, մետաքսից պատրաստված գունագեղ զգեստներ, թանկարժեք քարեր, հնդկական գլխաշոր և այլն: Նրանց գլխաշորերը կարված են արտասովոր ճաշակով... մազերը մուգ սև են, աչքերը արտահայտիչ և առույգ են ու դարձյալ սև»¹⁵:

Հրապարակման մեջ հեղինակն, անշուշտ, չի խուսափում նաև անդրադառնալ հայերի բնավորության մեջ տեղ գտած «արատավոր երևույթներին»: Այդ տեսակետից նա նշում է հայերի մեջ նկատվող ավելորդ նյութապաշտությունը, փառասիրությունը և այլն: Սակայն հեղինակն այս երևույթների սեփական բացատրությունն ունի. «Անշուշտ, ասիական դարավոր լուծը չէր կարող իր ազդեցությունը չունենալ հայերի բնավորության որոշ գծերի վրա, ինչը թերևս նկատելի է բոլոր հարստահարված ժողովուրդների մոտ, և արժե՞ արդյոք, այս լուսավորչալներին նախատել այդ արատների համար և մշատապես պարսավել նրանց, ընդունելով մի ամբողջ ցեղի մեղադրելու կերպարանք, ինչպես վարվում են մեզանում որոշ հեղինակներ»¹⁶: Նկատենք, որ հայերի առևտրական ձիրքն ընդգծող շատ հրապարակումներ եղան ռուսական ամսագրերում և թերթերում, որոնք իսկապես նախանձախնդրության զգացումներ էին առաջացնում Ռուսաստանում: Դրանցից մեկն, օրինակ, Պ. Զուբովն էր, որի աշխատության մեջ հայերը բնութագրված են որպես «ծածկամիտ, փառասեր ու շահամոլ, նախընտրում են միայն այն գործերը, որոնցից կարելի է կարճ ժամանակում շահ ստանալ...»¹⁷:

Հայ ժողովրդին տրված գնահատականների առումով «Родыча» թերթի հոդվածագրի դիրքորոշումը, անշուշտ, միանշանակ դրական է. «Ավելի լավ չէ՞ արդյոք, բնավորության այդ անհաճո գծերը վերագրել աղետալի պատմական հանգամանքներին, և փոխարենը՝ ընդգծել հայերի լուսավորական դերը: Մինչդեռ, լուսավորության և կրթության հանդեպ նրանց ձգտումն այս ժողովրդին հատուկ է ինչպես հին, այնպես էլ ներկա ժամանակներում»¹⁸: Հեղինակն այս առումով առանձնացնում է հայերի մասին էր. Դյուլորիեի հոդվածները, դրանք համարելով բավական հաջողված հրապարակումներ: Ավելին, նա ավելորդ չի համարում շարունակել քաղվածներ մեջբերել ժամանակի նշանավոր հայագետներից՝ ցույց տալու համար հայերի մեծ դերակատարությունը Արևելյան քաղաքակրթության զարգացման գործում, ընդգծում նրանց մեծ նվիրվածու-

¹⁵ Նույն տեղում:

¹⁶ Նույն տեղում:

¹⁷ П. Зубов, *Картина Кавказского края, принадлежащего России и сопредельных оному земель в историческом, статистическом, этнографическом, финансовом и торговом отношениях*, СПб, 1835, с. 13.

¹⁸ «Статистические и этнографические сведения об Армянах», ... с. 9.

թյունը քրիստոնեական հավատքին. «Այստեղ եղել են մեծ պատերազմներ հռոմեացիների ու պարթևների միջև, այստեղ են իրենց տիրապետությունները հաստատել հարավցիները Արևելքի հանդեպ, այստեղ շարժվեցին նաև մեծ նվաճողները՝ արաբները, այստեղ շարժվեց նաև նոր եվրոպան խաչակիրների տեսքով, այստեղով անցան մոնղոլ-թաթարները, Չինգիզ խանն ու Թամերլանը: Հարյուրամյակներով այստեղ պայքար է ընթացել մահմեդական տերությունների միջև (նկատի ունի Պարսկաստանն ու Թուրքիան՝ Հ. Հ.), ներկայումս՝ մահմեդական և քրիստոնեական աշխարհների միջև... Այստեղից է սկսվել լուսավորության և քրիստոնեության տարածումը Արևելքում և Ասիայում...», – գրում է նա¹⁹:

Հրապարակման վերջաբանն ամբողջությամբ նվիրված է հայ ժողովրդին սպասող իրադարձությունների դիտարկմանը, իսկ ավելի որոշակի՝ Քրիստոնյա Արևելքի քաղաքակրթական գործընթացներում հայերին վերապահված դերին. «Խնչ դերակատարություն է նախատեսված այս ժողովրդին համաշխարհային պատմական այս հորձանուտում, – հարցնում է հեղինակը: – Այս ժողովուրդը, – ասվում է այնուհետև հոգվածում, – որի պատմությունը գալիս է նախնադարյան ժամանակներից, ազնվացել է, ունի բարձր հոգևոր և մարմնակազմական շնորհներ, անշուշտ, չի ունեցել այնպիսի հզորություն ու բազմաքանակ բնակչություն, որպեսզի տիրեր աշխարհի ճակատագրին: Ընդհակառակը, շատ քիչ են այն փոքրաքանակ ժողովուրդները, որոնք ունենալով հազարամյակների պատմություն, կարողացել են տանել այսքան դժբախտություններ, հարստահարում և զրկանքներ՝ ինչպես հայերը: Այդ ժողովուրդների մեծ մասը կամ չկան, կամ իրենց ներկայիս վիճակով բավական ցածր են կանգնած հայերից»²⁰:

Համաձայնե՞նք, որ զգացական որոշ շեշտադրումներով հանդերձ, հեղինակը բավական իրատեսական գնահատական է տվել հայ ժողովրդի անցած պատմական ուղուն: Առավել ուշագրավն, իհարկե, հրապարակման ավարտն է, ուր հեղինակը ներկայացնում է հայ ժողովրդի հետագայի իր տեսլականը, և այստեղ, անշուշտ, որպես ռուս հեղինակ (նկատենք, որ հրապարակման մեջ բազմիցս շեշտվում է ռուսական կայսրության հոգատար վերաբերմունքը նորանվաճ ժողովուրդների հանդեպ՝ Հ. Հ.) մեծ դեր է վերապահում Ռուսաստանին, որը պետք է իր հովանու տակ վերցնի այս «շնորհաշատ ժողովրդի» ճակատագիրը. «Ներկայումս այս ժողովուրդը կանգնած է իր ճակատագրի սահմանագծին: Նրա երկիրը ազատագրված է ստրկությունից, և նախապայմաններ են ստեղծվել քաղաքակրթ եվրոպա շարժվելու համար: Ուստի, երբ հայացք ենք նետում այս ժողովրդի ներկայիս դրությունը, մեզ մոտ ոչ մի կասկած չի առաջանում հայերի ապագա բարգավաճման հարցում: Նրանց երկիրն այժմ միացած է մի պետության, որը բռնել է համաեվրոպական լուսավորության

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 10:

²⁰ Նույն տեղում:

ճանապարհը, նրա ողջ հոգևոր ուժերն այժմ կարող են ազատորեն զարգանալ: Եվրոպան բաց է այս ժողովրդի համար...», – եզրակացնում է հեղինակը²¹:

Այսպես է ավարտվում հայերի մասին ուսուերեն գրված այս հրապարակումը, և համաձայնենք, որ հայերի թվաքանակի մասին հաղորդած տեղեկություններն ու պատմագիտական-ազգագրական բնույթի դիտարկումներն իր ժամանակի համար ակնհայտ հայագիտական արժեք ունեին:

HAYKAZ HOVHANNISYAN

AN INTERESTING ARTICLE ON THE 19th CENTURY ARMENIANS

Key words: statistics, 19th century, number of the Armenians in the world, characteristics of Armenians, ethnographic information, Russia, Europe, Turkey.

A document kept in the Archive Department of Matenadaran (Archive of the Lazarevs, fund 108, file 96) is an article published in the newspaper *Raduga* (*Rainbow*, January, 1860). It is written in Russian and entitled “Statistical and Ethnographic Information about the Armenians in Turkey, Russia, and Other Countries.” The author provides important statistical information about the number of Armenians in the world and makes many noteworthy historical and ethnographic observations about them. The article also contains notes of other Russian authors about the Armenian nation.

АЙКАЗ ОГАНЕСЯН

ЛЮБОПЫТНАЯ ЗАМЕТКА ОБ АРМЯНАХ В XIX ВЕКЕ

Ключевые слова: статистика, XIX век, число армян в мире, характеристика армян, этнографические сведения, Россия, Европа, Турция.

Хранящийся в Матенадаране (архив Лазаревых, фонд 108, дело 96), документ – статья, опубликованная в январском номере газеты “Радуга” за 1860 год, написана на русском языке и озаглавлена “Статистические и этнографические сведения об армянах в Турции, России и других странах”. В статье рассматриваются важные статистические сведения о численности армян в мире и многие заслуживающие внимания исторические и этнографические наблюдения об армянах. В статье приведены также наблюдения других русских авторов об армянском народе.

²¹ Նույն տեղում: